
Dalgaları Aş(ama)mak: Kapitalizmi Dönemleştirme Teorileri Üzerine Düşünceler

---

KURTAR TANYILMAZ

"Tarihi dönemlere bölmek bir olgu değil, gerekli bir varsayım ya da düşünce aracıdır; aydınlatıcı olduğu ölçüde geçerlidir, sağlamlığı da yoruma bağlıdır"
(Carr, 1987:81).

"(...) Gerçekten eşi görülmemiş bir durumda, kapitalizmin tüm tarihinde görmediğimiz bir durumda olduğumuzu düşünüyorum. Şimdi yaşamakta olduğumuz şey, salt eylem yetersizliği, ya da gerekli mücadele örgütünün ve araçlarının yokluğu değil (bunlar kuşkusuz zayıf bir zeminde olsalar da). Mesele, sadece kapitalizme karşı nasıl davranmamız gerektiğini bilmememiz değil, ona karşı nasıl düşünmemiz gerektiğini de unutuyoruz" (Wood, 2000:25)

1. Giriş

Kapitalizmin tarihsel gelişiminin dönemleştirilmesi, kapitalizmin tarihinin yeniden inşa edilmesi, bugünü anlayabilmek, özellikle kapitalizmin gelecekteki gelişme perspektiflerini kavrayabilmek, önümüzde duran olanakları öngörebilmek ve bunlara uygun politikalar geliştirebilmek açısından önem taşımaktadır. "Kapitalizm nereye gidiyor?" sorusu 20. yüzyılın başında olduğu gibi günümüzde de kapitalizmin tarihsel gelişimini çözümlenmeye yönelik tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Özellikle sosyalist hareketin karşılaştığı sorunlar ve kapitalizmin ömrü için yapılan tahminleri gözden geçirme gibi siyasal gereklilikler karşısında siyasal

perspektiflerin farklılaşması, dönemleştirme tartışmalarının arka planında yer alan ana etkidir.

Tarihin, bu arada kapitalizmin tarihinin de dönemleştirilmesi, belli bir tarih felsefesinden bağımsız olarak mümkün değildir. Dolayısıyla aşağıda ele alınacak çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarının arkasında belli bir tarih felsefesi/anlayışı yattığını akıldan çıkarmamak gerekir¹: bununla birlikte bu çalışma tarih felsefesinden ziyade daha çok politik-iktisadi soyutlama düzeyini önplana çıkaran bir perspektiften hareket etmektedir. Bu bağlamda asıl önemli olan soru şudur: kapitalizmin çürüten “en yüksek aşaması” olarak emperyalizm aşaması sona mı ermiştir ya da kapitalizmin tarihinde “küreselleşme” diye tanımlanabilecek yeni bir aşamaya geçildiğinden sözedilebilir mi?

“Yeni aşama” teorisyenlerine göre küreselleşme (daha önceleri sanayi-sonrası toplum, üçüncü dalga; günümüzde bilgi toplumu, “post-Fordist” dönem, “küresel” kapitalizm, esnek birikim olarak nitelenen) tartışmalarında temel argüman, emperyalizmin aşıldığı, kapitalizmin eskisinden çok farklı yepyeni bir aşamaya girdiğidir. Kanımca kapitalizmin niteliksel olarak farklı, tamamlanmış, bitmiş yeni bir evreye girdiği saptaması henüz çok erken verilmiş bir yargıdır. Halbuki bu yargıya varmadan önce asıl cevaplanması gereken kritik soru şudur:

“üretim sistemlerinde ve ücret sözleşmelerinde “esneklik” arayışı, istikrar koşullarının yeniden tesis edilmesi meselesi midir, yoksa karlı birikim koşullarının yeniden tesis edilmesinde esnek yöntemleri ve toplumsal ilişkileri kullanma meselesi midir?” (Webber, 1991: 181).

Dolayısıyla gelecekte gerçekleşmesi olası istikrarlı bir “aşamanın” içinden geçmekte olduğumuz “geçiş evresindeki” belirginleşen özelliklerine odaklanmak yerine sermaye birikiminin içinden geçmekte olduğu dalgalı/salınımlı evreyi ve bu evredeki iç çelişkilerini kavrayabilmek, başta işçi sınıfı olmak üzere bütün toplumun ezilen kesimlerine daha gerçekçi stratejiler izleme fırsatı verebilir. Tam da bu kaygıdan hareketle bu çalışma söz konusu iddianın sorgulanmasına, günümüze kadar kapitalizmin tarihsel

¹ Tarihi biyolojik (evrimci) akış (Spengler), “tinin” bilinçlenme ve özgürleşmesi ve aklın ilerlemesi (Hegel), insanların karşılıklı “güç istemi” çekişmeleri (Nietzsche), üretimin maddi koşullarının gelişimi (Marx) olarak ele alan çeşitli felsefi akımlar mevcuttur.

gelişimini dönemleştirmeye çalışan çeşitli yaklaşımları karşılaştırarak bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ancak söz konusu çalışmanın bizatihi küreselleşmenin yeni bir aşama olup olmadığını sınınamaktan çok, “kapitalist üretim tarzının gelişme tarihine nasıl bakmak gerekir?” sorusuna cevap arama çabasında olduğunu da baştan vurgulamak istiyorum.

Bu amaçla öncelikle günümüze kadarki belli başlı dönemleştirme yaklaşımlarını karşılaştırmaya çalışacağım. Bu doğrultuda sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma, Tekelci Kapitalizmden Küresel Kapitalizm’e, Fordizm’den post-Fordizm’e çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarının aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar hangi ortak temelde, hangi kriterler ekseninde karşılaştırılabilir sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır. Daha sonra da her bir yaklaşım arka plânında yer alan tarihsel koşullar ve politika stratejileri de dikkate alınarak incelenecektir. Kapitalizmin içinde bulunduğumuz döneme özgü niteliklerini açıklamaya çalışan “aşamacı” yaklaşımların bir dizi açmazları olduğunu ve yaşadığımız gerçekliği bütünlüklü ve kendi çelişkileriyle birlikte ele alamadıklarını ortaya koyarken eleştiri unsurlarının hareket noktasını, söz konusu yaklaşımların bu üretim tarzını niteleyen çeşitli soyutlama düzeylerinden veya değişkenlerden (üretim ilişkileri, üretici güçlerin gelişmesi, rekabet ve piyasa süreçleri, emek süreci, devlet ve çeşitli kurumsal faktörler) birisine ayrıcalık tanıdıkları (tek nedenli açıklama) ile sistemin “yeniden üretimi” ve denge koşulları üzerinde odaklandıkları saptaması oluşturmaktadır (bu konuda ayrıntı bilgi için bkz. Mandel, 1973: 12-39). Son olarak bu değerlendirmelerin günümüz açısından anlamı sorgulanacaktır.

Aşağıda öncelikle teorik tartışmalara damgasını vuran mevcut yaklaşımları özetleyen bir şema sunulmaktadır. Bu şema söz konusu dönemleştirme yaklaşımlarını analiz nesnesi, salınım türü, söz konusu evrenin adı, söz konusu evrenin niteliğini belirleyen etken, krize yol açan veya dönemi sona erdiren neden eksenlerinde karşılaştırmaya çalışan bir özet niteliğindedir².

² Bu çalışmada sıkça kullanılacak belli başlı dönemleştirme kavramları şunlardır (Webber, 1991): dönem (period): bazı ortak nitelikleri paylaşan bir zaman aralığı, aşama (stage): belli bir dönemde görece olarak sabit koşulların varlığına işaret eden bir zaman aralığı, çevrim (cycle): içsel iktisadi güçlerle belirlenmiş birbirini takip eden daha hızlı ve daha yavaş büyüme aralıkları, dalga (wave): görece olarak daha hızlı ve daha yavaş birikimin birbirini izlediği ve dışsal (ekonomi-dışı) güçlerle belirlenmiş bir zaman dilimi, evre (phase): bir dönem, çevrim veya dalga olabilecek genel anlamda bir zaman aralığı.

Tablo-1: Çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarının karşılaştırılması

Yaklaşım Türleri	Analiz nesnesi	Dalgalanma türü	Dönemlendirme ve evrenin adı	Evrenin niteliğini belirleyen etken	Kriz'e yol açan veya evreyi sona erdiren neden (alış evresi)	Krizden çıkış (yüksel evresi)
Liberal (Rostow)	Teknoloji	Aşama	Tarım toplumu, sanayi toplumu ve sanayi-sonrası toplum (bilgi toplumu)	Piyasa ve teknolojiye değişimler	Piyasa ve mevcut işbölümünün sınırları, bir dizi tesadüfi kaza (devlet politikaları -dışsal)	İçsel
Tekelci Kapitalizm Okulu (Baran/Sweezy)	Üretim tarzı çeşidi	Dönem veya aşama	Rekabetçi Kapitalizm, Tekelci Kapitalizm ve Küresel Kapitalizm	Sömürü biçimi	Gerçekleşme sorununa bağlı kâr oranında düşüş	Dışsal
Düzenleme Okulu (Aglietta/Lipietz), Birikimin Toplumsal Yapısı (Gordon)	Birikim	Dönem veya aşama	Fordizm (yoğun birikim) ve post-Fordizm (esnek birikim)	Teknoloji, birikim rejimi ve düzenleme tarzı	İstikrar koşullarının çökmesi ve üretkenlik hızında azalma (içsel)	Dışsal
Uzun Dalga (Marksist)	Birikim	Dalga	Geç Kapitalizm	Aşırı kâr arayışı	Kâr oranının düşme eğilimi (içsel)	Dışsal
Uzun Dalga (Neo-Schumpeteryen; Freeman/Perez)	Teknoloji	Dalga	1-4. Kondratief ve 5. Kondratief	Teknoloji	Üretkenlik hızında azalma (içsel)	İçsel

Kaynak: Webber, 1991 den esintilerek

Yukarıdaki şemanın açıklayıcı olmaktan çok betimleyici nitelikte olduğunu ve oldukça genel saptamaların bir ifadesi olduğunu belirtmek gerekir. Görülebileceği gibi bu yaklaşımlar kapitalizmin tarihsel gelişimini dönemleştirmeye çalışırken belli unsurlardan hareket etmektedirler. O takdirde bu yaklaşımları ve aralarındaki ilişkileri, belli dönemleştirme kriterleri ekseninde yeniden inşa etmek gerekir. Daha sonra bu farklı kavrayışların arka plânında yatan tarihsel ve politik koşulları ele alarak, günümüzde kapitalizmin gelişimini değerlendirmeye katkıda bulunabilecek bazı ipuçlarına işaret etmek istiyorum.

“Dönemler çökerken bütün eğilimler öznel; öte yandan yeni bir çağın koşulları olgunlaşırken, bütün eğilimler nesnel” (Goethe'den aktaran Carr, 1987: 166).

2. Neye Göre Dönemleştirme?: Kriterler

Dönemleştirme tartışmalarında siyasi vargıları açısından da önem taşıyan, dolayısıyla da dönemleştirme kriterlerini oluşturan üç temel mesele söz konusudur.

Kapitalizmde krizlerin kaçınılmazlığı: Kapitalizmin çelişkilerini denetim altında tutmak olanaklı mıdır ya da başka türlü bir ifadeyle istikrarlı bir kapitalizm mümkün müdür? Kapitalist üretim tarzının tarihsel sınırları ve yeniden üretimi ya da sosyalizme geçişin mümkünlüğü ve gerekliliği üzerinde odaklanan bu sorun, sistemin kendiliğinden çöküp çökmeyeceği (“çöküş teorileri”), bir müdahalenin gerekli olup olmadığı (krizleri önlemenin veya yönetmenin mümkünlüğü) ya da müdahale edilse bile sistemin krize girip girmeyeceği tartışması ekseninde şekillenir.

Süreklilik-kopuş sorunu: Kapitalizmin tarihsel gelişiminde ve sistemin hareket yasalarında niteliksel, yapısal değişimler söz konusu mudur; bunlar kapitalizmin birbirinden tamamen farklı, dengeli ve istikrarlı olduğu aşamalarla mı yoksa birbirini takip eden, istikrarsızlığın ve dengesizliğin hakim olduğu çevrim veya dalgalarla mı kavranabilir?

İçsellik-dışsallık tartışması: Sistemi krize sokan ve sistemin krizden çıkmasına yol açan etkenler sisteme içkin midir yoksa sisteme dışsal mıdır? Herhangi bir evrenin sonunu getiren nedenler ve yeni bir evreye girişi mümkün kılan nedenler içsel mi yoksa dışsal değişkenlerle mi açıklanabilir?

Bu üç temel mesele de şu soru etrafında tartışılır: Kapitalizmde dönemsel yapısal dönüşümlerin kaynağı olabilecek dinamikler tanımlamak mümkün müdür? Bu nokta bizi tam da böylesi dönüşüm anlarını ifade eden *denge(sizlik)* ve *kriz* kavramlarına götürmektedir. O takdirde soru şu şekli almaktadır: Kapitalist üretim tarzı kendiliğinden dengeye gelir mi, yoksa müdahale mi gereklidir, ya da kriz eğilimi sisteme içkin midir, yoksa tesadüfî, arzî midir?

1- Mevcut yaklaşımlardan ilki (liberal yaklaşım), kapitalizmin kendi iç dinamikleriyle (“piyasa mekanizmaları”) işleyişinin onun sürekliliğini kendiliğinden sağlayacağını; eğer bir aksaklık söz konusu olursa bunun nedeninin ya tesadüfi/arızî ya da piyasanın “doğal” yasalarına dışardan müdahale edilmesi olacağını ileri sürer. Sistemin girdiği tarihsel bunalımlar liberal yaklaşıma göre dengenin bozulması, yapılan hataların cezalandırılması ve irrasyonel bir süreç olarak değerlendirilir. Sistemin “doğal” hareket yasaları vardır ve bunlar sistemin kendiliğinden dengeye gelmesini sağlayabilir, yeter ki sisteme dışardan müdahale edilmesin. Dolayısıyla krizlerin çok özel “dışsal” unsurların ve “talihsiz” olarak nitelendirilebilecek bazı koşulların biraraya gelmiş olması nedeniyle ortaya çıktığı iddia edilir. Yani kapitalizmin tarihsel gelişim *aşamaları*, farklı evrelerinde farklı olan sistem dışı ve dönemsel olmayan dış etmenlerce belirlenir. Bu dış etmenler çoğunlukla yönetim hataları ve/veya teknolojik gelişmelerdir. “Sanayi toplumu” kavramından hareketle kapitalizmi birbirini *doğruval* bir çizgide izleyen çeşitli *aşamaları* ayırma cabası (Rostow, R. Aron, K. Galbraith, D. Bell, P. Drucker vd.) içinde olan ve kapitalizmin evrenselliği ve sürekliliğinden hareket eden bu yaklaşımlar kapitalizmle sosyalizmin birbirlerine “yakınsayacaklarını” iddia etmektedirler. Bu yaklaşımın günümüzdeki bir çeşidi “bilgi toplumu” kavramlaştırmasıdır. Buna göre sanayiye dayalı bir üretim modeli, sınıflar, çelişkili ilişkilerle tanımlanan endüstriyalist /modernist aşamanın sona erdiği, bilgiye, esnekliğe, uzlaşmaya, yeni toplumsal hareketlere dayalı “yeni bir aşama”nın ortaya çıktığı iddia edilmektedir.

2- Sistemin kendiliğinden dengeye gelemeyeceği, kendi iç dinamiklerine bırakıldığında krizlere eğilimli olduğunu düşünenlerin oluşturduğu ikinci yaklaşım ise “dışardan” bir devlet müdahalesinin gerekliliğini ileri sürmektedirler. Eğer dışardan müdahale edilirse, bu müdahalenin

“kapitalizmin en yeni biçiminin, nesnel olarak giderek keskinleşen sınıf karşılığının sistemi aşma potansiyelini nötrlestirebilmeye gücü yeteceği” (Brandt, 1990: 123).

iddia edilmektedir. Ricardo’dan Keynes’e ve çeşitli neo-Marksist akımlara (Tekelci Kapitalizm, Tekelci Devlet Kapitalizmi, Bağımlılık Okulu, Düzenleme Okulu, Birikimin Toplumsal Yapısı) kadar bir çok temsilcisi

bulunan bu (sosyal demokrat, reformist) yaklaşımına göre kapitalizm içinde niteliksel dönüşümlerin kaynağı, bir *aşamadan* diğerine farklılaşan, sermaye birikiminin sürekliliğini ve istikrarını sağlayan ve *düzenleme* işlevi gören kurumsal yapılar, politik süreçlerdir. Kısacası bu yaklaşımlarda “komuta siyasette”dir.

İlk yaklaşım gibi kapitalizmin tarihsel gelişimini süreklilikten çok kopuşlarla (aşamalar) açıklamaya yatkın olan bu yaklaşım türü kar oranının düşme eğilimine girebileceği ihtimaline işaret eder. Ancak vurguyu “politik” süreçlere kaydırarak, bu eğilimi engelleme kapasitesine sahip olduğu varsayılan “karşı eğilimler” (bölüşüm mücadelesi, devletin rolü, kurumsal yapılar, dış ticaret) üzerinde önemle durur.³

“Düzenleme biçimi, kar oranının düşme eğilimi yasasına karşı koyan bir eğilimin eklenmesi ile inşa edilecektir” (Rosier, 1991: 73)

Dolayısıyla kar oranının düşme eğilimi yasasına karşı koyan eğilimler işlevlerini yerine getirememeye başladığında kriz patlak verir. Mesele böylece sermaye birikiminin kendi iç çelişkilerinden (üretici güçlerin gelişmesi ile üretim ilişkileri arasında) sermaye birikimi ile politik-kurumsal yapılar arasındaki “uyumun” tesis edilmesi sorununa kayar.

3- Üçüncü ve son yaklaşım (Marksist) ise - ki bu çalışmada kapitalizmin tarihsel gelişimini diğer “aşamacı” yaklaşımlar karşısında daha gerçekçi ve bütünlüklü olarak kavradığını göstermeye çalışacağım - tarihsel gelişim içinde her üretim tarzının kendi hareket yasaları olduğu saptamasından hareketle kapitalist üretim tarzına özgü hareket yasalarının içsel çelişkilerini tanımlamaya çalışır. Sistemde krizlere yol açan tam da bu içsel çelişkilerdir.

Marx kapitalist üretim tarzının tahliline ilişkin temel olarak altı hareket yasası tanımlamıştır (Hauck, 1993: 60): 1- sermaye birikimi (zorunluluğu), 2- üretim araçlarının devrimcileştirilmesi (mutlak artı değerden görelî artı değere geçiş), 3- merkezileşme (rekabet mücadelesi ve daha büyük ölçeklerde tekil sermayelerin ortaya çıkması), 4- sermayenin artan organik bileşimi (görelî yoksullaşma ve artan yedek işgücü ordusu), 5- kar oranının düşme eğilimi, 6- kapitalizmin bütünsel gelişiminin çevrimsel, krize yatkın niteliği.

³ Bölüşüm mücadelesi: “kar sıkışması” (Glynn/Sutcliff), devletin rolü: “teknelci devlet kapitalizmi”

Şimdi diğer yaklaşımlarla Marksist yaklaşım arasındaki birinci ayrım noktasına gelebiliriz. Bu nokta şu sorudan kaynaklanmaktadır: Kapitalizmin genel hareket yasaları tarihsel gelişimi boyunca farklılaşmakta mıdır; kapitalizmde yaşanan değişimler (tekelleşme, üretimin uluslararasılaşması vb.) sermayenin genel hareket yasalarının “iç mantığında” niteliksel, yapısal bir değişikliği gerektirir mi? Ya da aşağıda ifade edildiği sekleyle basitçe farklı *kapitalizmler* var mıdır?

“Krizler tabii ki her zaman düşen kar oranlarında kendilerini belli ederler, ama nedenleri farklı farklı olabilir” (Arrighi’den aktaran aktaran Güllalp, 1992: 117).

Bu noktayı açıklığa kavuşturmak üzere örneğin kapitalist üretim tarzına özgü hareket yasalarından biri olduğu düşünülen *kar oranının düşme eğilimi yasasını* ele alalım. Söz konusu yasa sadece belli bir eğilimden söz etmekle birlikte, bu “*karşı eğilimlerin*” olmadığı anlamına gelmez. Baska türlü ifade edilirse, yasa kar oranını düşüren bir takım etmenlerle düşüşü engelleyen bir takım etkenler arasındaki *çatışma* tarafından belirlenir. O takdirde nasıl olmaktadır da eğilim ve karşı eğilimden bir “yasa” doğmaktadır?

Bu soruna yönelik bugüne kadar verilen iki yanıt söz konusudur ve bunlar tam da yukarıda değinilen ikinci ve üçüncü yaklaşımlar arasındaki ayrıma denk düşer (Shaikh, 1993: 174). Bu yanıtlardan biri çeşitli eğilimleri *eşit koşullarda* işleyen eğilimler olarak kavramlaştırmayı tercih eder. Buna göre kapitalizm birbirine çarpan bir eğilimler dizisine yol açar ve böylece belirli bir tarihsel “konjonktür”deki mevcut *güçlerin dengesi* sistemin nihai yönünü belirler. Bu bakış açısında, yapısal reform ve devlet müdahalesinin büyük potansiyele sahip oldukları görülür, çünkü uygun koşullarda bunlar dengeyi etkilerler ve böylece sonucu düzenlerler.

Diğer yanıt ise *başat eğilim* ile ona bağlı çeşitli karşı koyucu eğilimleri birbirinden ayırır, çünkü sonuncusunun birincisinin koyduğu *sınırlar* içinde işlediği varsayılır. Başat eğilimler sistemin kendi öz doğasından kendiliğinden doğduğundan ve ona güçlü bir devinim kazandırdığından, bağlı eğilimler değişen sınırlar içinde işlerler ve deyim yerindeyse belirli bir yöne kanalize olurlar. Bu bakış açısında sistemin temel doğasına dokunmayan yapısal

---

(Boccaro). kurumsal yapılar: “düzenleme tarzı”(Aglietta). dış ticaret: “eşitsiz değişim” (S.Amin).

reformlar ve devlet müdahalesi, hatta sınıf mücadeleleri sınırlı bir potansiyele sahiptirler, çünkü sistemin iç dinamiğine bağımlı hale gelerek sonuçlanırlar. Daha açık ifade etmek gerekirse sistemin krize girmesi devletin müdahalesine veya sınıf mücadelesine rağmen kaçınılmazdır.

Yukardaki saptamalar ışığında kapitalizmin tarihine iki farklı yönlemsel yaklaşıma tekabül eden iki tür kriz kuramından sözedilebilir (Shaikh, 1993: 174)

1- Birbiriyle çarışan eğilimlerin bir bileşkesi biçimindeki bir yasa kavramına dayanan, genel bunalımların ancak tarihsel olarak belirlenmiş faktörlerin (belli bir konjonktürdeki güç dengesi) belli bir anında ortaya çıktığı *olasılık* kuramları.

2- Karşı koyucu eğilimleri kendisine bağlayan bir asli başat eğilimin ifadesi biçimindeki bir yasa kavramına dayanan, genel bunalımların dönemsel olarak ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu *zorunluluk* kuramları.

Sosyal Demokrat (evrimci, reformist) yaklaşımlar genellikle olasılık kuramları içinde değerlendirilen “eksik tüketim” (örneğin “Tekelci Kapitalizm Okulu”) ya da “sınıf mücadelesine” (örneğin “kar sıkışması” yaklaşımı) dayalı kriz kuramından hareket etmektedirler.⁴ Bu yaklaşımın her iki tür kriz açıklamasında da ya gereksiz (lüks) tüketim nedeniyle yeteri kadar yatırım yapmayan sermayedar ya da gerek emek sürecine direnerek gerekse de bölüşümde hakkından fazla ücret arışı talep eden işçi sınıfı bunalıma yol açan süreçten sorumlu tutulur.

Örneğin Tekelci Kapitalizm Okulu’nun (kapitalizmi dönemleştiren) dayandığı eksik tüketim kuramının temel tezine göre çağdaş kapitalizmin özelliği rekabet değil, tekeldir; tekel kapitalizmin durgunluk eğilimini artırır; bu durgunluğa karşı devlet toplam talebi canlandırıcı (çoğunlukla da silah harcamaları vb. artığın gereksiz israfıyla) bir tepki verir. Bu bakış açısına göre işçiler ve kapitalistler yeterince ödün verirlerse, devlet, ilke olarak, bir

⁴ Genellikle üç tür kriz teorisi ayırt edilir: Bunlar “olasılık kuramları” içinde değerlendirilen gerçekleşme sorunu (eksik tüketim) ve sınıf mücadelesi (kar ve/veya ücret sıkışması) ile açıklanan kriz teorileri ve “zorunluluk kuramları” altında değerlendirilen sermayenin artan organik bileşimi ile açıklanan kriz teorisi (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Shaikh, 1993: 174-177).

iyileştirme gerçekleştirebilir ve her iki tarafın da sağduyu göstermesi durumunda gelecekteki bunalımları önleyebilir:

“Genel olarak olasılık kuramlarının belirgin özelliği, devlete kapitalizmin temel hareket yasalarını belirleme gücü bahşederek sona ermeleridir. Savunucularının taahhütleri ve beklentileri, kapitalizmde bile, siyasetin sisteme kumanda edebildiği düşüncesine bağlı hale gelir” (Shaikh, 1993: 176).

Krizleri “olasılık” kuramlarına göre açıklayan bu tür dönemleştirme yaklaşımlarında sistemin hareket yasaları ve buna bağlı olarak kriz eğilimlerinin bir evreden diğerine *farklılaştığı* ileri sürülmekte; öte yandan devletin ekonomide rolünün artmasıyla birlikte krizlerin bertaraf edilebileceği, en azından yönetilebileceği iddia edilmektedir. Halbuki Marksist yaklaşımı yukarıda değinilen diğer yaklaşımlardan ayıran temel fark, kapitalizme özgü gelişim, işleyiş ve yeniden üretim (düzenleme) yasalarını sermaye birikiminin “*salınımı*” hareketinden çıkarmak gerektiği konusundaki ısrarıdır.

Şimdi bu noktayı açmaya çalışalım: Kapitalist üretim tarzını daha öncekilerden tarihsel olarak farklı bir niteliğe sahip kılan temel özellik, ekonominin işleyişinin yabancılaşmış biçimler altında (piyasa ve sermayenin yasalarınca) belirlenmesidir.

“Kapitalizmde ekonominin işleyişi bu yüzden (başta emek gücü olmak üzere bütün ürünlerin ve üretici güçlerin metalaşması) ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, tek tek bütün aktörlerin ve toplumsal güçlerin (bu arada devletlerin) iradesinden bağımsız, yabancılaşmış biçimler altında belirlenir. Esas belirleyici güç, piyasanın ve sermayenin yasalarıdır” (Savran,1997: 81).

Çünkü;

“ (...) üretimin belirleyici rolü, ancak kapitalist üretim tarzı içerisinde realize edilebilir, zira, üretim ilk kez kapitalizmde, dinsel, siyasal vb. diğer kurumlardan ayrılarak, kendisi özel bir alan haline gelir” (Larrain, 1998: 134).

Demek ki kapitalist üretim tarzı, sermaye birikiminin yasalarına ilişkin bütün mümkün “*dışsal belirlenimleri*” dışarda bırakarak oluşturulmuş bir kategoridir (Milios, 1989: 164). Kapitalist üretim tarzına özgü dışsal belirlenimler - özellikle sınıf mücadelesinin iktidar ilişkileri - kapitalist gelişimin mümkünlüğünü, sınırlarını, hızını ve yönünü belirlemektedir.

“ (...) Tekil ekonomik aktörlerin (örneğin tekellerin) ve devletlerin etkisi geçici olarak büyük ağırlık taşıyabilir elbette; ama bu etkiler ancak sermayenin manutğunun belirlediği genel çerçeve içinde işler. Değer yasası ve sermayenin yasaları kendilerini, son tahlilde, bütün aktörlere dayatır. Bu sınırlar ancak devrimle ve sermayenin mülksüzleştirilmesiyle aşılabilir” (Savran, 1997: 81).

Böylece kapitalist üretim tarzında sermaye birikiminin yasalarıyla - tamamen bağımsız değil, görelî özerk anlamında - “*dışsal*” belirlenim olarak sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiyi tanımladıktan sonra, Marksizmi gerek liberal yaklaşımdan gerekse de çeşitli reformist yaklaşımlardan farklı kılan ikinci unsura geçebiliriz: Bu kapitalist gelişmenin en temel niteliğinin onun doğasına içkin dengesizliği (istikrarsızlığı) olduğu vurgusudur. Krizler, kitlesel sefalet, savaşlar tarihin kazaları değil, bilakis piyasanın işleyişinin doğal ve mantuki sonuçlarıdır. Başka türlü ifade etmek gerekirse: Kar oranının düşme eğilimi sistemin kendi sınırları içinde önlenemez (gerek tekelleşme gerekse de devlet müdahalesi ile); karşı eğilimler⁵ yukarıda da vurgulandığı gibi kar haddindeki uzun dönemli düşüşün kendini hakim eğilim olarak dayatmasının sınırları içinde hareket eder:

“Sermaye birikimi kapitalizmde temel amaç, iktisadi yaşam ve iktisadi büyümenin başlıca motorudur. (...) Kar oranının dalgalanmaları kapitalizmde iktisadi gelişmeyi belirler (...) Kapitalist üretimin **çevrimsel hareketi** kapitalist üretim tarzı varolduğu müddetçe devam edecek. Hiç bir “*rafine çevrim-karşıtı devlet politikası paketi*” uzun

⁵ Kar oranının azalışı eğilimine karşı yönde etkide bulunan, bu azalışı yavaşlatan ve/veya kısmen tersine çeviren (ortalama kar oranındaki ani bir yükseliş) unsurlar ise artık-değer oranındaki keskin bir yükseliş, sermayenin organik bileşiminin büyüme hızında keskin bir yavaşlama, sermaye devrinde ani bir hızlanma veya bu faktörlerden birkaçının ya da tümünün bir bileşimidir. Ayrıca sermayenin organik bileşiminin sanayileşmiş ülkelerdeki temel sanayi dallarına nazaran belirgin ölçüde daha az olduğu ülkelere sermaye akışı da önemli bir etkidir (Mandel, 1991).

vadede dönemsel aşırı-üretim krizlerinin tekrar ortaya çıkmasını engelleyemez (Mandel, 1980, S. 60, - vurgu bana ait -)

Kurumsal yapıların (siyaset düzeyi), sermaye birikiminin içsel dinamiklerini - bunlar sistemi krize de sürükleseler - yönetebileceği varsayımından hareket eden çeşitli “aşamacı” yaklaşımların aksine Marksist yaklaşım, krizlerin sermayenin hareket yasalarının kaçınılmaz bir sonucu olduğu; dolayısıyla bu yasaların billurlaşmış bir ifadesi olarak kar oranının uzun dönemli düşüşü ve yükselişinin bir “uzun dalganın” maddi temelini oluşturduğunu ileri sürer. Her uzun dalga belirli bir sermaye “*birikim tarzını*” ifade etmekte olup, kendi karakteristiklerine sahip ayrı birer dönem olarak görülmelidir. Dolayısıyla tarihi dönemleştirmede kullanılan “üretim tarzları” kategorisine kapitalizmin tarihini dönemleştirmede birikim tarzı kategorisi tekabül etmektedir: Kapitalist *üretim tarzı* tarihi boyunca değişik *birikim tarzları* çerçevesinde gelişmektedir. Çünkü kuskusuz kapitalizmin doğası ve temel üretim ilişkileri aynı kalmakla birlikte, sermaye birikiminin koşulları, teknolojik temelleri, uluslararası işbölümünün niteliği, işçi sınıfıyla sermaye arasındaki ilişkinin belirli yönleri önemli değişikliklere uğrar. Bu kapitalizmin dinamik doğasının bir sonucudur.

Kapitalizmin “aşamalı” olarak geliştiği anlayışına karşılık, gelişimin tamamen diyalektik olup, sürekli iki karşıt uç arasında hareket ettiği anlayışı, şu sorunun cevaplanmasını gerektirir: Kapitalizmin gelişmesinde yeni genişleme dönemlerinin mümkün hale geldiği dönüm noktalarından hangi faktörler sorumludur? Başka türlü ifade etmek gerekirse her bir özgül birikim tarzını krize götüren ve krizden çıkartan “itici güçler” sisteme (birikime) içsel midir yoksa dışsal mıdır?

Bu noktada Kondratieff’in “Uzun devreler” yaklaşımı ile “Uzun dalgalar” yaklaşımını birbirinden ayıran şu unsur önem taşır: Birincisi az ya da çok *otomatik* bir hareketi içerirken, diğeri genişleyen bir uzun dalgadan alçalan bir uzun dalgaya yönelme hareketi ile bir uzun alçalıktan bir uzun genişlemeye doğru hareket arasında bir *asimetri* olduğunu savunur. Birincisi içseldir; ikincisi ise otomatik değildir. Bu şu anlama gelir: Marksist uzun dalga yaklaşımının - aynı zamanda krizden çıkışın önkoşulları anlamına gelen - temel değişkenleri ortalama kar oranı ile dünya pazarının boyutları olduğundan; ancak her ikisi de *eş zamanlı olarak* genişlerse,

“popülerleştirilmiş” (kitlesele olarak uygulanan) bir teknolojik devrimin etkileri gerçekleşebilir (Mandel, 1993: 576). Gelgelelim sistemin *kendi içinde* düşen kar oranı eğiliminin durgunlaştırdığı birikimi yeniden canlandıracak bir mekanizma yoktur.

“(…) Bu dönüm noktasını tayin eden kapitalizmin hareket yasaları değil, bütün bir tarihsel dönemin sınıf mücadelesinin sonuçlarıdır” (Mandel, 1991: 42).

Çünkü:

“Kendimizi yirminci yüzyıla sınırlayıp baktığımızda, ne Ekim Devrimi, ne Alman devriminin yenilgisi, ne Versailles Antlaşması ve bu antlaşmanın boşa çıkması ne de Hitler’in iktidarı ele geçişi, kapitalist büyümenin bir önceki uzun dalgasında var olan sermaye birikimi ya da emek örgütlenişi veya “birikimin toplumsal yapısı”nın modellerinin mantıksal sonuçları olarak görülemez” (Mandel, 1991: 44).

Dolayısıyla Kondratieff ve çoğu “Uzun Devre” (neo-Schumpeteryen) açıklayıcısına göre nedensel belirleme görevini içsel değişkenlere yükleyen yöntem doğru değildir.

Zira tam bir içsel değişkenli açıklama sunulduğunda, bu bir tür iktisadi işlevin, siyasal güçlerin ve bizzat kurumsal çevrenin yanısıra büyük toplumsal olayları, savaşlar ve devrimleri belirlediği gibi aşırı bir iddiaya varır - herşeyi açıklama arzusu herşeyi kapsayan bir mekanizmaya başvurmak demektir (F. Louca, 1998: 111).

Öte yandan genişleyen bir uzun dalgaya geçişin otomatik olmadığını söylemek iktisadi gelişmelerin (kitlesele işsizlik, teknolojik gelişmeler vb.) kar hadlerinde yükselişi, dolayısıyla yeni bir genişleme dalgasını olanaklı kılan bazı koşulların yaratılmasına katkıda bulunmayacağı anlamına gelmez. Ancak

“(…) Kapitalizmin akıbeti konusunda “iyimser” ve “kötümser” bakış açıları arasındaki esas tartışma, bu gibi gelişmelerin mevcut olup olmadığı değil, yeterli olup olmadığı noktasında odaklanır” (Satlıgan, 1994: 523).

Özetleyecek olursam, “aşamacı” yaklaşımlar kapitalizmde krizlerin kaçınılmaz olmadığı - yani dışsal etkenlerle (örneğin politik düzeyde devletin rolü ve ulusal ve uluslararası kurumsal yapılarda açığa çıkan güç dengeleri) krizlerin önlenebileceği - konusunda ortak bir yargıyı paylaşmaktadırlar. Kapitalizmin tarihine farklı perspektiflerden (canlanma evresine ya da bunalım evresine “oynayarak”) bakarak da olsa teorik açıdan paylaştıkları ortak zemin esas olarak şu iki varsayım üzerinde temellenmektedir:

1- Rekabetin doğasının kavranışı: Kapitalistler arası rekabetin niteliği hakkındaki farklı tasavvurlar kapitalizmin gelişimine dair de farklı saptamalara yol açmaktadır. Kapitalist üretim biçiminin evrimi zorunlu olarak bir sermaye yoğunlaşması ve birleşmesi sonucunu doğurmaktadır. Ancak “aşamacı” yaklaşımlarda sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması rekabetin çökmesinin kanıtı olarak görülür. Hilferding ile başlayıp, Kalecki, Baran ve Sweezy tarafından sürdürülen bu gelenek, çağdaş kapitalizmin sonuçta tekeller, işçiler ve devlet arasındaki güç dengesinin sonucu ile düzenlendiğini öne sürer (Shaikh, 1993: 492). Halbuki söz konusu olan rekabetin azalması değil, bir yandan rakiplerin azalması, öte yandan rekabetin artmasıdır.

“Ancak tekellerin rekabete uğramadığı sanılmamalıdır. Yok olan, rekabet değil, belli bir rekabet biçimidir. (...) Tekelci rekabet hem güçlü hem de zayıftır. Bu demektir ki, bir yandan teknik gelişmenin uyarıcısı, diğer yandan da teknik gelişmenin engelidir. (...) Bu iki özellik: güçlü ve zayıf, yani üretken güçlerin gelişmesini uyararak tekelleri rekabet ve bunların gelişmesini durduran tekelleri rekabet, karşılıklarına rağmen birarada bulunurlar” (Salama/Valier, 1974: 72-76).

Böylece görülüyor ki, tekellerin varlığına ve büyüklüklerinin artmasına rağmen, sermaye hareketi etkisini korumaktadır. Tekeller de değer yasasına boyun eğmektedirler.⁶

⁶ Örneğin emperyalizm aşamasında az gelişmişliğin nedenlerini açıklamada Tekelci Kapitalizm yaklaşımından hareket eden “Bağımlık Okulu”nun teorisyenleri dünya ekonomisinin sermayeler arasında rekabete değil, tekelle nitelendirildiğini ileri sürmüşlerdir. Eğer gerçekten rekabet ortadan kalktıysa, o takdirde kapitalizmin üretici güçleri geliştirme yönünde hissettiği baskı (ilericiliği) ortadan kalkmış demektir. Dolayısıyla dünya ekonomisinin - çevrimsel bir krizden çok - sürekli bir durgunluk eğilimi içinde olacağı iddia edilebilir. Ancak rekabet ortadan kalkmak bir yana

Halbuki rekabet süreçlerinin (büyük ve küçük) burjuva analizleri, dolaşım alanındaki reformların - ister tekelleri ortadan kaldırarak tam rekabet koşullarını yeniden tesis etmek üzere olsun, isterse sermayenin hareketliliğini kolaylaştırarak olsun veya alternatif “düzenleme tarzları” veya “birikimin toplumsal yapısını” dengeyi ve orantısallığı (istikrarı) sağlamak için uygulayarak olsun - kriz tehdidini önleyeceğini varsaymaktadırlar. Çünkü bu yaklaşımlar tarihsel veya kurumsal oluşumların durumsallığından (contingency) hareket etmekte, krizin zorunluluğunu (necessity) kapitalist üretim ilişkilerinin çelişkili biçiminin bir dolaysız ifadesi olarak açıklamamaktadırlar (Clarke, 1990-1, S. 451).

2- Devletin rolü: “Aşamacı” yaklaşımlar devletin büyüyen iktisadi önemine (sermaye birikiminin istikrarında kurumsal yapıların rolü) dikkat çekmekte kuşkusuz haklıdır, ancak kuram kapitalist sermaye birikimi ile ilişkilendirilmesi anlamında sistematik bir devlet kuramı değildir.

“Devletin işleyişi iktisadi analizin bütünlüycü bir kısmı olarak değil, fakat ekonomiye tamamen dışsal bir şey olarak düşünülmektedir. Bunun bir sonucu olarak kuram, devlet etkinliğinin iktisadi gelişme tarafından nasıl belirlendiğini tamamen açık bırakarak, devlet müdahalesinin olanaklarının ve sınırlarının neler olduğu konusunda sistematik bir açıklama vermez” (Fine vd.,1993: 148).

Bunun temel nedeni bu yaklaşımların kapitalizmin iktisadi işleyişinden doğan sorunların ussal biçimde davranan ve ekonomiye yeterli bir biçimde müdahale eden devlet tarafından ortadan kaldırılabileceği, devlet müdahalesi ile kapitalizme ussal ve uyumlu bir nitelik kazandırmanın mümkün olduğu varsayımından hareket etmeleridir.

“Oysa, devletin ekonomiye ne yaptığı, ancak, ekonominin devlete ne yaptığını anladıktan sonra kavranabilir” (Savran, 1988: 36-7).

“Aşamacı” yaklaşımların her biri kapitalizmin çevrimsel evriminin iki farklı maddi gerçekliğinden hareket ettikleri için tarihsel gelişiminin bütünlüklü

---

daha da yoğunlaştıysa; diğer bir ifadeyle tekil sermayelerin birbirleriyle ilişkileri ve çatışmaları sadece bir görünüme işaret ediyorsa ve bunun kökeninde sermayenin doğasına ilişkin dinamikler söz konusu ise o takdirde az gelişmişliği ve az gelişmiş ülkelerde kapitalizmin ilericiliğini başka türlü açıklamak gerekecektir. Sermayenin uluslararasılaşması pekala az gelişmiş ülkelerde de üretici güçleri geliştirebilir, halbuki “tekelci analiz” bu ilerlemeyi yadsımaktadır.

analizini yapamamaktadırlar. Oysa burada göstermeye çalıştığım üzere, Marksist “Uzun Dalga” yaklaşımı belli bir sermaye birikimi tarzının - aynı bir madolyonun iki yüzü gibi olan - farklı evrelerini (alçalış ve yükseliş, canlanma ve bunalım) birarada ele alarak sermayenin hareket yasaları ile (içsel etkenler) sınıf mücadelesinin (kısmi bağımsız etkenler) alçalış ve yükselişlerini ilişkilendirmek açısından daha elverişli bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Hem Marx ve Lenin’in kapitalizmin dönemleştirilmesinde yukarda değinilen “aşamacı” yaklaşımlardan farklı varsayımlardan hareket ettiklerini gösterebilmek hem de bu teorilerin hangi maddi gerçeklik üzerinde inşa edildiklerini daha iyi kavrayabilmek için kısa da olsa tarihsel tartışmalara geri dönmek ve politik arka plânı göz önüne almak gerekiyor.

3. Ne Amaçla Dönemleştirme?: Tarihsel ve Politik Arka Plân

Kapitalizmi dönemleştirme çabalarının tarihsel arka plânında aslında II. Enternasyonal’in bölünmesi ve bunda önemli rol oynayan kapitalizmin iktisadi istikrarı üzerindeki farklı kuramsal görüşler yatmaktadır. Reformizmin temellerinin de atıldığı bu tartışmada anlaşmazlığa yol açan sorunun temel kaynağı tarihsel maddeciliğin ve Marx’ın tarihsel değişime ilişkin temel görüşlerinin kapitalizmden sosyalizme geçişe, sosyalizmin kuruluşuna nasıl uygulanacağı konusundaki farklı yorumlardır (Harrison, 1978: 119). Marx’ın üretim tarzlarını birbirinden ayırmada başvurduğu ölçütler şunlardır:⁷

Üretimin toplumsal biçimi ne olursa olsun, emekçiler ile üretim araçları daima onun etmenleri olarak kalırlar. Ama birbirlerinden ayrılmaları halinde bu etmenlerden birisi ancak potansiyel olarak bulunabilir. Çünkü üretimin devamı için bunların birleşmeleri zorunludur. Bu birleşmenin gerçekleştirildiği özgül biçim, toplum yapısının farklı ekonomik devirlerini birbirinden ayırır” (Marx, 1992: 43)

ya da “toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel ayırım, örneğin, köle emeğine dayanan toplum ile ücretli emeğe dayanan

---

⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Weeks, 1985-6, S. 416-424’e bakılabilir.

toplum arasındaki ayırım, bu artı-emeğin fiili üreticisinden, işçiden sızdırılması biçimine dayanır” (Marx, 1986: 233).

Bu ölçütlere göre Marx basit elbirliği, mutlak artık değer üretimine dayalı birikim süreci olarak manifaktür ve görelî artı-değer üretimine dayalı birikim süreci olarak modern sanayi dönemlerini birbirinden ayırmıştır. Öte yandan Marx’a göre merkezileşme, sermayenin genel hareket yasalarında niteliksel bir değişikliği gerektirmez (Fine vd., 1993: 96). Keza Lenin’in emperyalizm teorisi, Hilferding ve Buharin’in 1920’lerde kapitalizmin doğa değiştirdiği konusunda ileri sürdükleri tezlerin karşısında yer alır.

Söz konusu farklı kuramsal görüşler arasında bir yönelim “Örgütlü Kapitalizm” aşamasının artık sosyalizme doğru devrimci olmayan bir evrimi mümkün kılacak biçimde gelişmekte olduğunu iddia etmekteydi. O dönemde Hilferding, kapitalist gelişmeyi sanayide ve bankacılık sektöründe tekeli bir oluşum gösteren bankaların sanayi üzerinde oluşturdukları etkili bir nitelikte tanımlanması mümkün olan yeni bir özgül aşama olarak görmüştü (Fülberth, 1999: 28). Hilferding (Lenin’in aksine), sermayenin üretim sürecine devletin doğrudan müdahalesini, kapitalizmin çok derinleşen çelişkilerinin ifadesi olarak değil, fakat kapitalizmin uzun dönemli istikrarına doğru atılmış bir adım olarak yorumluyordu. Hilferding’e göre finans kapital sosyalizmin ön koşulunu oluşturacak derecede kapitalist bir toplumsallaşma oluşturmuştu. Hilferding, istikrar sorununun esas olarak ekonomideki çeşitli etkinliklerin koordinasyonu sorunu olduğu iddiasından hareketle iktisadi kararların merkezileşmesine doğru eğilimin, kapitalist koşullar altında bile uyumlu birikim olanağını ifade ettiği sonucuna ulaşır:

“Tugan-Baranovsky’i izleyerek, Hilferding kapitalist gelişmeyi Marx’ın yeniden üretim şemalarından çıkarttı ve böyle yapmakla aynı neo-denge yorumuna düştü” (Fine vd.,1993: 97).

Keza Buharin devletin “örgütlü” müdahalesinin ekonomik bunalımların kaçınılmazlığının ortadan kalkmasına yol açacağını ileri sürmüştü.

Bu yaklaşımlar karşısında Lenin kapitalizmi barışçıl, istikrarlı, bunalımsız bir geleceğin beklemediği yönündeki vurgusuyla farklı bir konum almaktadır. Lenin tekeli kapitalizmi üretimin ilerleyen toplumsallaşması olarak görmeye Hilferding ile aynı kanıdadır; fakat onun aksine, sürecin çelişmeler yoluyla

oluşmakta olduğunu vurgular. Marx tarafından saptanan kapitalist gelişmenin temel eğilimlerine dayandığı analizinde küçük ve orta büyüklükteki üreticiler arasındaki rekabetin yerini, başka bir rekabet biçimi, büyük firmalar arasındaki teknelci rekabet aldığını vurgular. Bu yeni rekabetin şiddeti, tek tek ulusal ekonomilerin, dünya ölçeğinde eşitsiz gelişmeleri tarafından artırılır. Dolayısıyla Lenin, Bernstein'in vurguladığı üretimin düzenlenmesinin, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasıyla birlikte sadece varolandan daha fazla anarşiye ve istikrarsızlığa yol açacağını (dolayısıyla kapitalizmin krizlerinin kaçınılmaz olduğunu) iddia etmektedir.

Lenin emperyalizmin teknelci kapitalizm aşaması olduğunu belirtir,

“çünkü serbest rekabet toprağında - ve tamamıyla serbest rekabetten - doğan tekel, kapitalist rejimin daha yüksek bir toplumsal ve ekonomik düzene geçişini ifade etmektedir” (Lenin, 1998: 138).

Bu evrede “tekeller, oligarşi, özgürlük eğilimi yerine egemenlik eğilimi, sayıları gitgide artan küçük ya da zayıf ulusların güçlü birkaç ulus tarafından sömürülmesi - bürün bunlar, emperyalizme, onu asalak ve cürümüş bir kapitalizm haline getiren ayırt edici özellikler kazanmıştır”. “Ancak, bu çürüme eğiliminin, kapitalizmin hızlı gelişmesini önleyeceğini sanmak yanlış olur. Önlemez” (Lenin, 1998: 140).

Lenin'in emperyalizm tanımı beş ana bileşenden oluşur: tekellerin yükselişi, mali sermaye, sermaye ihracı, dünyanın tekellerce bölüşülmesi, dünyanın emperyalist güçler arasında bölüşümünün tamamlanması. Emperyalizmin kapitalist üretim tarzının gelişmesinde bir aşama olarak tanımlanmasını olanaklı kılan bu gelişmeler, neden “en yüksek aşama” olduğunu açıklayamaz. “En yüksek aşamanın” Lenin'deki anlamı, kapitalizmin emperyalizmi izleyecek bir başka aşaması olmadığıdır. Emperyalizm kapitalizmin en yüksek aşamasıdır, çünkü sermayenin, sosyalizmin maddi önkoşullarını hazırlayan tarihsel eğilimlerinin olgunlaştığı ve somutlaştığı tarihsel çağdır. Emperyalizmden çıkış, ancak sosyalizme geçiş ile birlikte olanaklıdır (Lenin, 1998: 142).

1920'lerin tartışmasında böylece, kapitalizmin nihai krizi ile çökeceği (ekonomik determinizm) iddiası karşısında Lenin ve Troçki kapitalizmin

krize girmesinin kaçınılmaz olduğu, ancak kapitalizmin *otomatik* olarak çökeceğinin söylenemeyeceği; kendi haline bırakılırsa sistemin başta işçi sınıfı olmak üzere topluma ağır maliyetler ödeterek de olsa en ağır krizden de bir çıkış yolu bulacağı uyarısında bulunmuşlardı. Bu aynı zamanda toplumun kaderinin iktisadi güçlerin kör oyunu ile mekanik olarak değil, sınıf mücadelesi (örgütlülük, bilinçlilik ve önderlik) ile belirlendiği yönünde güçlü bir vurgu anlamı da taşımaktadır.

Ancak I. Dünya Savaşı sonrası kapitalizmin yeniden istikrar kazanması Sovyetler’de de 1920’li ve 1930’lu yıllarda yeni bir tartışmayı başlatı. İşte bu dönemde kapitalist piyasanın özünün bir “denge” durumu olduğu fikrinin peşine takılan (Marksist) akademik iktisatçılar gibi Buharin’e göre de istikrar ne konjonktürel ne de durumsal politik etkenler tarafından belirlenmişti. İstikrar, uzun dönemli, kapitalizme içkin özelliklerin ve piyasanın işleyişinin bir ürünüydü. Bu değer teorisinin değişmesi anlamına geliyordu. Buharin böylece konjonktürel ve durumsal olanı (I. Dünya savaşı sonrası gerçekleşen istikrar) kapitalizmin bir sistem olarak “yapısal” bir özelliğine dönüştürdü.

“(…) toplumsal işbölümünün olduğu bir toplumda - ve kapitalist meta toplumu bu sonuncusunu önvarsayar - bunun anlamı tüm sistemin bastan belli bir **denge** içinde bulunmak zorunda olduğudur. (...) Bu denge yasasının ortaya konması kuramsal iktisatın ana sorunudur ve kuramsal iktisadın bilimsel bir sistem olması, tüm kapitalist sistemin **denge koşulu** altında incelenmesinin bir sonucudur” (- vurgu yazara ait - Buharin, 1970: 137).

Buharin, diğer bir çok “denge” varsayımından hareket ederek kapitalizmi aşamalarla dönemleştirmeye çalışan yaklaşımlarla ortak bir sorunu paylaşır: Önemli olan bir nesnenin nasıl olup da aynı veya benzer şekilde varlığını sürdürdüğü değil, biçimi değiştiği halde nasıl olup da varlığını sürdürmeye devam ettiğidir; vurgulanması gereken dengenin varlığı değil; değişimin dinamikleridir. Başka türlü ifade etmek gerekirse, sorun (“kapitalizmin adlandırılması”) bir zaman sorunu olmaktan çok, bir akış sorunudur (Baker, 1997: 34).

Bu tartışma II. Dünya Savaşı ve ondan sonraki dönemde yeniden ancak farklı bir boyutta önem kazandı. Baran ve Sweezy tarafından geliştirilen Tekelci Kapitalizm yaklaşımı ve daha sonra da başta Rus ve Doğu Alman

yazarlar tarafından geliştirilmekle birlikte, bir çok Batı Avrupa Komünist Partisinin “resmî” teorik yaklaşımı statüsünü kazanacak olan Tekelci Devlet Kapitalizmi yaklaşımı doğdu. Bu yaklaşımları değerlendirirken benimsedikleri kapitalizm tahlilinin maddi temellerini anlamak açısından Stalinizmin uluslararası komünist hareket üzerindeki etkisi, II. Dünya Savaşı ve Keynesçiliğin nüfuz kazanması koşullarını göz önünde bulundurmak gerekir.

Birincisine nazaran İkinci Dünya Savaşı'nın sonucu, dünya pazarının Sovyetler Birliği ve diğer “sosyalist” ülkelerin varlığına rağmen yeniden istikrar kazanmasıydı. Emperyalistlerarası savaşın ve kapitalizmin bölgesel nüfuzunu kaybetmesinin ardından onun yeniden istikrar kazanacağına (Trotsky bu ihtimale işaret eden az sayıda kişiden biriydi)⁸ kimse ihtimal vermiyordu. Çünkü savaş-sonrası istikrar, denge yaklaşımının geçerliliğine olan güveni artırıcı bir psikoloji yaratmıştı. Gerçekten kapitalist ülkelerde iktisadi dalgalanmaların düzeltilisi ve yüksek büyüme oranları veri alındığında, savaş sonrası dönemin hemen sonrasının bir iktisadi kriz dönemi olacağı inancını uzun dönemde korumak olanaksızdı. Bu yeni durum (ekonominin yeniden canlanması) komünist örgütlerde bir bilinç krizine yol açmıştı: Devrim perspektifi hala geçerli miydi, yoksa kapitalizm değişmiş ve dengeye mi kavuşmuştu? Tam da bu dönemde geliştirilen Tekelci Devlet Kapitalizmi'nin temel amacı, II. Dünya Savaşı sonrası kapitalizmin *geçici istikrarı* ile onun *temel ilişkilerinin süregiden varlığını* kuramsal olarak bağdaştırmak ve bu doğrultuda yeniden üretim sürecine yapılan devlet müdahalesinin (kurumsal yapıların) rolüne işaret etmektir. Bu yaklaşımın temelinde, Komünist Enternasyonal tarafından 1928 yılında yapılan 6. Dünya kongresinde geliştirilen kapitalizmin “görelî istikrarı” tezi yatmaktadır (Wagner, 1976: S. 36). Bu tez devletin desteği ile ayakta duran görelî istikrar kazanmış kapitalizmin bir dizi “aşama” sonucu çökeceği varsayımına (beklentisine?) dayanmaktadır. Halbuki, “Marx'ın kuramında ‘kriz’ hayli

⁸ Troçki Komintern'in 1921 yılındaki Üçüncü Kongresinde Avrupa işçi sınıfının devrimci eyleminin kalıcı bir başarısızlığa uğraması durumunda kapitalizmin yeniden canlanma evresine girebileceğine dair bir öngöründe bulunmuştu: “yani kapitalist dengenin yeni bir temelde yeniden ortaya çıkması mümkün müdür? İşçi sınıfının devrimci bir mücadeleye girişmemesi ve burjuvaziye uzun yıllar dizisi boyunca - diyelim ki 20-30 yıl boyunca - dünyanın kaderine yön verme imkanını vereceğini (bir an için) kabul edersek, o takdirde yeni bir dengeğin oluşacağına şüphe yoktur. (...) Bu ıstıraplı yolda 15-25 yıl boyunca dünyada yeni bir işbölümüne gidilebilmiş olursa belki de yeni bir kapitalist yükseliş başlayabilir” (aktaran Röhrich, 1978: 45).

düzenli devri bir hareket anlamındayken, terim artık burada gizil nitelikte daha uzun dönemli bir istikrarsızlık anlamında kullanılır” (Fine vd.,1993: 120).

Her iki yaklaşıma (Tekelci Kapitalizm ve Tekelci Devlet Kapitalizmi) göre de yeni istikrar mekanizmaları sayesinde iktisadi çöküş eğilimi bütünüyle giderilmesi olanaksız olsa da zayıflar. Bunun siyasal sonuçları şudur: sosyalizme fiili geçiş ancak “anti-tekelci mücadele”nin bir sonucu olarak mümkündür. Bu mücadelede işçi sınıfı tekelci devlet kapitalizminden zarar gören tüm diğer sınıf ve katmanlarla ittifak kurmaya çalışır. Artık temel, belirleyici çelişki emek ile sermaye arasında değil, tekelci firmalarla onların “mağdur” ettiği toplumsal kesimler arasındadır:

“örneğin işçi sınıfı reel geliri indiren ve buna paralel olarak kendi karlarını yükselten tekelci fiyat politikasından öncelikle etkilenebilir. (...) Ama bu koşullarda asıl yükü, örgütlenmiş işçi sınıfının dışında kalan sabit gelirliler ya da örgütsüz ve kendilerini koruyacak sosyal bir “dayanak”tan yoksun olan kesimin çekmesi muhtemeldir. Yani orta ya da az ücretle çalışanlar, meslek sahipleri ve “orta sınıf” dediğimiz diğer kesimler. Gerçekte tekelci kapitalizm aşamasında bu kesimler arasındaki birleşmenin iktisadi temeli, hem bu kesimlerin hem de örgütlü işçi sınıfının tekelci fiyat politikasından aynı şekilde etkilenmeleridir” (Dobb, 1999: 42).

Bu stratejiye göre gerçekçi bir biçimde ulaşılması gereken bir sonraki aşama, sosyalizm ya da proletarya diktatörlüğü değil, işçi sınıfının yanı sıra orta tabakanın da dahil olduğu bir ittifak ile tekellerin etkisiz hale getirilmesi olmalıydı.

Benzer şekilde Tekelci Kapitalizm Okulu da, değer yasasının ve sermayenin hareket yasalarının belirleyiciliği yerine tekellerin ve devletin belirleyiciliğinden hareket etmektedir.

“(…) Baran ve Sweezy’ye göre Marx’ın şeması firmalar arasında rekabetin hüküm sürdüğü bir dünyada geçerlidir. Şimdiki tekelci kapitalizm aşamasında, değer şeması ve hele artık-değer kavramı elverişli değildir” (Desai, 1977: 193-4).

Bu yaklaşımda kullanılan tekелci kapitalizm kavramında tekел firmalarının ortaya çıkan karları, Marx'ın azalan kâr oranı yasasını geçersiz kılan bir konum getirmektedir (Harris, 1993, S. 556). Azalan kâr oranı yasası yerine, rekabetçi kapitalizmden tekелci kapitalizme giden yapısal değışikliğin en temel ifadesi olarak “iktisadi artuğın” artma eğilimi geçirilmektedir. Ancak üretim güçlerinin kapitalist gelişiminin maliyeti onların gitükçe artan ölçüde akıl dışı kullanımudur, yani sorun, iktisadi artuğın lüks tüketim için harcanmaya ayrılması yerine *rasyonel* olarak nasıl kullanılabilirdiğidir. Baran-Sweezy böylece vurguyu kâr oranından *kârın büyüklüğüne* kaydırarak ve bunu artuk-değer olarak değil, “fiziki artuk” olarak tanımlayarak, sermayenin organik bileşiminin artmasının uyardığı kâr oranında düşmenin içsel süreçlerle krize yol açabileceği öngörüsünü bir kenara bırakmışlardır. Marx'ın tasvir ettiğı ve kâr oranının düşme eğilimine sermaye birikiminin seyirinde belirleyici rol veren kriz tahlilinin yerini “gerçekleşme” ve “kaynakların rasyonel kullanımı” sorunları almıştır. Böylece hem Tekelci Devlet Kapitalizmi hem de Tekelci Kapitalizm yaklaşımlarında iki “özerk kampa” bölünmüş dünyada sosyalist kampın zaferinin ancak, Baran'ın ileri sürdüğü “daha fazlası mümkün” olan artuğı yaratmak için kaynakların daha “etkin” kullanımı ile gerçekleşebileceği ileri sürülmektedir. Bu noktada her iki dönemleştirme yaklaşımında da devlete sermaye birikiminin hareket yasalarından *bağımsız* bir rol verilmektedir:

“(…) yani iktisadi gücün en yüksek birikime ulaştığı aşama olan tekелci kapitalizm aşamasında devlet, hakim tekелci grupların oyuncuğı haline gelir demiştük. (...) Ortada çelişkili bir durum olduğu için, burada yeni bir belirleme yapmak yerinde olacaktır. Devletin tekelcilerin oyuncuğı olduğunu ve kapitalistler arasındaki anlaşmazlıklara yol açmasına rağmen onların çıkarlarını koruduğunu söylemek; devletin genel olarak **sistemin işleyişini destekleyen bir politikası olduğunu** dışlamak anlamına gelmez (yani kapitalist üretim tarzının denge içinde işleyişini sağlayıcı bir politikası olduğunu)” (- vurgu yazara ait - Dobb, 1999: 68).

Tarihsel bakımdan çoktan gereksiz hale gelen kapitalizmin ancak devletin aşırı iktisadi gücü sayesinde yaşamayı başardığı varsayılan Tekelci Devlet Kapitalizmi'nde de devletin işleyiş iktisadi analizin ve sermaye birikim

sürecinin bütünüleyici bir kısmı olarak değil, fakat ekonomiye tamamen dışsal bir şey olarak düşünülmektedir:

“(…) Bu demektir ki, **tekelci sermaye ile devlet bağımsız güçlerdir** ve tekelci kapitalizm döneminde, belirli amaçlara ulaşmak için birleşirler” (-vurgu yazara ait-, Varga, 1988: 58)

Sweezy'nin Tekelci Kapitalizm analizinde, üretim-tüketim orantısızlığından ya da tüketim eksikliğinden doğan bunalımların kapitalist üretim tarzı içinde aşılamayacağı varsayımı terk edilmiş; emperyalizmin iç istikrarını sağlamak için devletin karşı-çevrimsel müdahalesini savunan Keynesçi görüşün gücü kabul edilmiştir:

“Kapitalizmin uğrayacağı son çözülmeyi dış belirleyici etkenlere bırakan ilk o olmuştur: ona göre, Sovyetler Birliği'nin üstün ekonomik uygulamalarının ve savaştan sonra onun yolunda yürümesi beklenecek ülkelerin ‘inandırıcı etkisi’, en sonunda A.B.D.’nin sosyalizme barış içinde geçmesini mümkün kılacaktı” (Anderson, 1982: 41).

Benzer şekilde Tekelci Devlet Kapitalizmi yaklaşımında da yine kapitalist üretim tarzının tarihsel (salınlımlı) gelişimi sermaye birikimine içsel mekanizmalarla dış dinamikler arasındaki diyalektik ilişkiyle değil; özellikle dış dinamiklerle, “dışsal” faktör olarak da sınıf mücadelesi yerine “sistem rekabeti”ni koyarak açıklanmaya çalışılmıştır:

“Genel Bunalımın açıkça patlamasıyla kapitalizmin gelişimi artık sadece kendi iç, sisteme özgü çelişkileriyle ilerlemeyecektir. Aynı zamanda dışsal, özellikle de her iki dünya sisteminin rekabetiyle bağlantılı olan çelişkiler Tekel ile Devlet gücünün bir iktidar mekanizması olarak birleşmeleri süreci üzerinde giderek artan bir etkiye sahiptir” (Richter vd.,1987: 331).

“(…) Sosyalizmin önce tek ülkede zaferi ile kapitalizmin dünya ölçeğinde yenilmesi arasında, yükselen ve genişleyen sosyalizmin ve tarihsel olarak çöküşe mahkum ve savunmada bulunan emperyalist iktidar sistemiyle yan yana var oldukları oldukça uzun tarihsel bir dönem bulunmaktadır. Bu kapitalizmden sosyalizme geçiş, her iki toplumsal dünya sisteminin tarihsel rekabetinin dönemidir” (SBKP programından aktaran Richter vd., 1987: 296).

Çünkü Tekelci Devlet Kapitalizmi kuramcılarında göre kapitalizmin temel çelişkisi artık emekle sermaye arasında değil, kapitalist dünya ile sosyalist dünya arasındadır. Vurgunun “anti-kapitalistten” ziyade, anti-tekelci veya anti-emperyaliste kaymasının temel nedeni bu kavrayıştır.

Görüldüğü üzere her iki yaklaşımda da değer yasasının ve sermayenin hareket yasalarının belirleyiciliği yerine tekellerin ve devletin belirleyiciliğinin geçirilmesiyle birlikte, yani “komutanın siyasette” olması sonucu “dış dinamiklere” vurgu önem kazanmıştır. Böylece sistemin gerçek düşmanları hep sistemin “dışında” (sosyalist sistem, III. Dünya köylüleri, marjinal toplumsal kesimler) tanımlanmıştır.

Günümüzde ise aşamalarla kapitalizmi dönemleştirmeye çalışan başlıca yaklaşımlar Düzenleme Okulu ve Birikimin Toplumsal Yapısı’dır. Bu yaklaşımlarca da kapitalizmin tarihi niteliksel olarak birbirinden farklı dönemlere ayrıştırılmakta ve her bir dönem (aşama) kendine özgü “toplumsal-kurumsal yapıların” oluşturduğu iktisadi eğilim ve ilişkilerle tanımlanmaktadır.⁹ Çünkü bu yaklaşımlara göre piyasa mekanizması kendi başına iktisadi sistemin istikrarını sağlayamayacağından kurumlar (“düzenleme tarzı”) işin içine katılmalıdır.¹⁰

“(Düzenleme tarzı) kavramı) dikkatimizi, son derece dinamik ve dolayısıyla istikrarsız olan kapitalist sistemin, hiç olmazsa belirli bir zaman dilimi boyunca tutarlı olarak işleyebilmesi için yeterince düzene benzer bir görünüm kazanmasını olanaklı kılan karmaşık ilişkiler, alışkanlıklar, politik uygulamalar ve kültürel biçimler üzerinde yoğunlaştırır” (Harvey, 1996: 144).

⁹ Örneğin Aglietta’nın Fordizm- post-Fordizm kavramlaştırmaları kapitalizmin “düzenlenişinde” yeni aşamaları ifade eder. “Ücret ilişkisi” belli bir aşamanın bütünüyle özelliği niteliğinde. Burada aşamalar arasındaki geçiş “kopuş yoluyla dönüşüm” olarak kavranır. Bunu sağlayan ise “sınıf mücadelesidir” (bununla kastedilen işçilerin çalışma koşullarına direnişleri ve bölüşüm mücadelesidir. E. Mandel bu noktada haklı olarak söz konusu yaklaşımları “ekonomizm”le eleştirmektedir). Bir aşamadan diğerine geçişi sağlayan sermayenin emek üzerinde kurduğu denetimde ilerleme kaydetmesidir. “Aglietta’nın kuramında birbirini izleyen aşamalar sermayenin her seferinde daha da rasyonelleşen örgütlenme biçimlerini” (Gülalp, 1993. S. 120) ifade etmektedir.

¹⁰ Görülebileceği üzere neo-klasik yaklaşımdaki piyasa kavramının yerini. Düzenleme okulunda “kurumsal biçimler” kavramı almıştır. Ancak her iki yaklaşımda da düzenleme kavramı “dolaşım” düzeyine (bölüşüm ve mübadele ilişkileri) tekabül etmektedir (Hübner, 1990).

Dolayısıyla krizin kaynakları tarihsel olarak kurumsal yapıların değişmesiyle farklılaşmaktadır. Çünkü her evrenin (birikim rejiminin) düzenleme tarzına kurumsal çerçeveye bağlı olarak kendine özgü hareket yasaları vardır. Diğer bir ifadeyle bu yaklaşıma göre kapitalizmin “hareket yasaları” yoktur; sadece ilgili birikim rejiminin yasaları vardır. Bu nedenle Düzenleme Okulu teorisyenlerinin analiz nesnesi kapitalizm değil; kapitalizmlerdir (Hübner, 1990).

Daha önce vurgulandığı üzere kapitalizmin yeniden üretim süreçlerine odaklı bu yaklaşımlar karşısında Uzun Dalga yaklaşımı sermaye birikim sürecinin dinamiklerini vurgulamaktadır. Bu noktada *İselselik-dışsallık tartışmasının* tarihsel gelişimine baktığımızda böylesi bir çabaya Rus iktisatçısı Kondratieff’in giriştiğini görüyoruz. Kondratieff’e göre kapitalist ekonominin çevrimsel davranışı (“uzun dalgalar”) herhangi bir dış etmenin etkisiyle değil, siyasal etmenleri de içeren ve belirleyen iktisadi çelişkilerce *İsel* olarak belirlenmektedir (Eklund, 1980: 389).

Aynı dönemde Trotsky, Kondratieff’i tüm bu siyasal süreçleri (devrimler, savaşlar vb.) içselleştirmeye çalıştığı, yani toplumsal süreçlerin iktisadi süreçlere göre özerkliğini dikkate almadığı için eleştirmiştir. Trotsky’ye göre

“Küçük çevrimlerin periyodik olarak tekrarlanması, kapitalist kuvvetlerin iç dinamiğinden ileri geliyor ve piyasanın var olageldiği her yerde her zaman kendini gösteriyor. Prof. Kondratieff’in ihtiyatsız bir tutumla, çevrimler olarak görmek istediği büyük (elli yıllık) kapitalist gelişme dilimlerine gelince, bu dilimlerin karakterini ve süresini kapitalist kuvvetler arasındaki karşılıklı etkiler değil, ama kapitalist gelişmeyi kanallarından geçirip akıtan dış şartlar belirlemektedir” (Trotsky, 1976: 348).

Trotsky büyük siyasal (ekonomiye dışsal) olayların ekonominin gidişatında önemli bir değişmeden başka bir şey olmayan uzun dalganın hem yükseliş hem de alçalışını belirlediğini iddia etmektedir.

“(…) Komintern’in 3. Kongresi’nde bu görüşü vurgulamamız gerekti. Kapitalist parçalanmanın salt mekanik bir tarzda anlaşılmasına karşı mücadele etmeliydik. ‘Anormal’ genişlemelerin yerini ‘normal’ bunalımlar aldıkça ve birbirini izleyen bu dalgalanmalar sosyal hayatın

her köşesinde iz bıraktıkça, genişleme döneminde çöküş dönemine geçiş veya bunun aksi, en büyük tarihi bunalım ve devrimleri doğuracaktır. Bir çok durumlarda devrimlerin ve savaşların ekonomik gelişmenin iki ayrı dönemi arasındaki sınır çizgisine rastladığını kanıtlamak hiç de zor değildir” (Trotsky,1976: 347).

Trotsky'den sonra onu izleyen Mandel'in bu çabaya özgün katkısı sudur: Kapitalist üretim tarzının iç çelişkileri genişlemeden daralmaya geçişteki dönüm noktasını açıklarlar, ama yeni bir genişleme evresini doğurmak için tam da Trotsky'nin işaret ettiği gibi “sistemsel şoklar”, yani ekonomiye yayılan dışsal etmenler gereklidir. Bu özgün kuram,

“siyasal ve toplumsal süreçlerin özerkliğini içerir, ama kapitalizmin diyalektiğinin ifadesi olarak iktisadi yasaların (ya da eğilimlerin) formüle edilmesi gereğini de boşlamaz” (Louca, 1998: 109) .

Daha sonraları Kondratieff'den esinlenen Schumpeter uzun çevrimlerin yenilik süreçlerince harekete geçirildiği fikrinden yola çıkmıştır. Schumpeter'in “uzun devre” teorisinde vurgu *yenilik* yatırımlarındadır. Bu teorinin zayıf yanı, bir yükselen Kondratieff (evresi) için harekete geçirici güç olarak yenilikçi kişilerin, girişimcilerin varlığına aşırı güvenmesidir. Mandel ise Kondratieff ve Schumpeter gibi teknolojik devrimlere önemli bir rol yüklediğini kabul etmekte; ancak kendi yaklaşımında, uzun dalgaların kökenini ve sonunu, yirmibeş hatta elli yıl süreli uzun sürede olgunlaşan ‘yatırım projelerinin’ şüphe götürür varlığıyla (...) veya daha beteri, çok sayıda ‘yaratıcı şahsiyetlerin’ aniden ortaya çıkiverişleriyle (...) değil; ortalama kar oranının uzun vadeli iniş çıkışlarıyla” (Mandel, 1991) açıkladığını vurgulamaktadır.

4. Sonuçlar ve Genel Değerlendirme

“Reformist bir uygulamayı devrimci bir ideolojiyle birleştirmek önemli ölçüde mümkündür, ama devrimci bir uygulamayı reformist kuramla yürütmek nadiren mümkündür” (P. Mattick'ten aktaran Fine vd., 1993:101)

“Dünya tarihi, odalardan çok merdivenleri olan bir evdir” (Börne'den alıntılanan Jameson, 1993:122)

“(…) neden o kadar çok sol entelektüel, küreselleşmeden bir süreç değil de bir “devir” olarak bahsetmeye kararlı görünmektedir? Neden onu başlangıçtan beri kökleri kapitalizmin sistem mantığında bulunan bir değişim süreci olarak değil de kesintili tarihin bir aşaması olarak görmekte ısrar ediyorlar?” (Wood, 1999: 74).

Bu çalışma boyunca çeşitli dönemleştirme yaklaşımlarını belli kriterler etrafında ele alarak, temel ayırım noktalarını hem teorik hem de politik ve tarihsel düzlemlerde ortaya koymaya çalıştım. Buradaki temel amaç kapitalizmi “aşamalarla” dönemleştiren yaklaşımların ne kapitalizmin gerçek seyrini kavrayabilmeyi ne de zamanında “imdat frenine”¹¹ basmayı mümkün kılmadıklarını gösterebilmektir. Neden kapitalizmi istikrarlı aşamalarla kavramaya çalışan yaklaşımlar yetersizdir? Kısaca özetleyecek olursam:

Çünkü *teorik* düzeyde:

1- Bu tür yaklaşımlar gizli bir denge perspektifine yönelerek, dengeye getirici mekanizmalarla sınırlı, yeniden üretim sürecine - iktisadi kurumların “istikrar performanslarına” - odaklanmakta; matematiksel bir ifadeyle dinamik bir analize değil, çeşitli denge durumlarının karşılaştırıldığı karşılaştırmalı durağanlık analizine dayanmaktadır. Çünkü bu yaklaşımlarda gerçek dünyanın bir sapma oluşturduğu “normal” bir denge durumu ön varsayılmaktadır. Böylesi bir kavrayışın sonucunda Tekelci Kapitalizm’den Düzenleme Okulu’na (vd. “post-Fordizm” teorileri) kadar aşamacı dönemleştirme yaklaşımları şu ortak özelliği paylaşmaktadırlar: Kapitalizmin tarihsel gelişiminin, birbirinden tamamen farklı niteliklere sahip, her bir “aşamanın” bir tür kopuşa yol açtığı, sabit özelliklerle tanımlanabilecek “doğrusal gelişmeye” dayalı olarak ele alınması ve kriz dönemlerinde gerçekleştirilen kurumsal biçimlerin dönemsel istikrarına ayrıcalık tanınması. Diğer bir ifadeyle kapitalizmdeki niteliksel, yapısal değişimlerin kaynağı kurumsal dinamiklerin merkeziliğinde görülmektedir. Bu yaklaşımın temelinde şu varsayım yatmaktadır: *Karşı eğilimler* (tekelleşme, finans kapital, devletin rolü, kurumsal yapılar, sistem rekabeti, sosyalist ülkelerin varlığı) o kadar güçlüdür ki, hareket yasalarının içsel eğilimlerini durdurabilmekte, onları dönüştürebilmektedir. Dolayısıyla dönemleştirme kriteri olarak vurgu politik düzeye (devletin rolü, sınıf/bölüşüm mücadelesi ve bir bütün olarak ‘yeniden üretim’ -iktisadi ve politik-) süreçlerine kaymaktadır.

Halbuki bu çalışma boyunca gösterilmeye çalışıldığı gibi bu yaklaşımların Marx’ın kriz teorisini onun yeniden üretim şemalarından hareketle temellendirme çabaları, onun merkezi iç görüşüne, kapitalizmin çevrimsel

¹¹ “Devrimin metaforu lokomotifin yoldan çıkması değil, imdat frenine basılmasıdır” (T. Eagleton, *Azizler ve Alimler*).

davranışına itibar etmemeye yol açmıştır. Oysa Marx yöntemsel olarak uyum yerine çatışmayı, dengeye getiren güçler yerine, onu koruyan etkenlerin kırılması ve dönüşmesine yol açan güçleri vurgulamıştır, kapitalist gelişmenin (sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi) doğrusal bir gelişme çizgisi sergilemediğine işaret etmiştir:

“(…) Marx’ın toplum sistematığıne baktığımızda doğrusal gelişmenin herhangi bir sürecinden çok farklı şeyler buluruz; daha çok burjuva düzeninin yörüngesinin kavisli oluşunu. Bu durmadan ilerleyen düz bir çizgiyi ya da sınırsızca dışa genişleyen bir daireyi değil, belirgin bir parabolü ifade eder” (Anderson, 1998: 13).

2- Bu tür yaklaşımlar tek bir nedenselliğe dayalı olarak açıklamaya çalışmakta ve çeşitli dönemleştirme kriterlerinden birine veya birkaçına ayrıcalık tanımaktadırlar: rekabet biçimleri (Tekelci Kapitalizm), devlet veya kurumsal yapıların müdahale biçimleri (Tekelci Devlet Kapitalizmi, Düzenleme Okulu), teknolojik gelişme biçimleri (Schumpeter - Freeman), sermaye ihracının çeşitli biçimleri (Sermayenin Uluslararasılaşması Okulu, Palloix). Burada ileri sürülen ise söz konusu yaklaşımların yukarıda örnekleri verilen değişkenlerde olduğu gibi esasen “dolaşım” alanına ayrıcalık tanımaları, dolayısıyla üretim ve dolaşım alanındaki bütünlüğü gözardı etmeleridir. Örneğin sermaye ihracının farklı biçimleri kapitalizmin kapitalizm-öncesi toplumlarla nasıl iç içe girdiğinin, bunların sisteme nasıl entegre edildiğinin aşamalarını verir, ama kapitalist sistemin bir bütün olarak geçtiği aşamaları değil (Weeks, 1985: 6).

Halbuki sermayenin iç dinamiklerinden hareket etmek 1) kapitalizmin çevrimselliğini ve krizlerin kaçınılmazlığını kavramayı, 2) bir krizden diğerine farklılaşmanın kriz eğilimleri olmayıp; belli bir kapitalist birikim tarzını tanımlayan temel değişkenlerin¹² aralarındaki etkileşimin bir birikim tarzından diğerine farklılaşan gerçekleşme biçimleri olduğunu dikkate almayı gerektirir. Dolayısıyla asıl mesele, bu değişkenlerinin bir bütünsellik içinde ve birarada nasıl hareket ettiklerini (kar oranının düşme eğilimi sadece bu

---

¹² Bu temel değişkenler sermayenin organik bileşimi, değişmeyen sermayenin sabit ve dolaşan sermaye arasında dağılımı, artı-değer oranı, birikim haddi, sermaye devir hızı, tüketim ve yatırım malları üreten departmanlar arasındaki mübadele ilişkileri (Mandel, 1973, S. 37).

bütünsel hareketi en iyi şekilde temsil etmesi bakımından anlamlı bir göstergedir) göstermektedir.

Politik düzeyde ise:

1- Söz konusu yaklaşımlarda devletin ve tekellerin güçleri mutlaklaştırılmakta, bunlara sermaye birikiminin hareket yasalarının üzerinde bir güç atfedildiğinden (“komuta siyasette”) ve devlet ekonomiden bağımsız “nötr” bir araç olarak ele alındığından, sistemin krizleri önleyebileceği, yeniden istikrar kazandırabileceği varsayılmaktadır. Oysa sistemin krizden kaçınması mümkün değildir; sistem “kaçınılmaz” olarak belli dönemlerde krize girecektir; ancak ne kriz kaçınılmaz olarak devrime yol açar, ne de krizden sistemin kendi iç dinamikleriyle çıkış kaçınılmaz olarak mümkündür. Bu tamamen sınıf mücadelesinin “görelî özerk” dinamiklerine bağlıdır. Dolayısıyla birbirinden tamamen farklı özelliklerle tanımlanabileceği (kopuşlar) düşünülen istikrarlı “aşamalardan” hareket etmek (örneğin kurumsal yeniliklere odaklanmak) bizi sistemin yeniden üretim mekanizmalarına yönlendirerek, krizlerin önlenebileceği (Bernstein) ya da sistemin “görelî istikrar” (Buharin) kazanabileceği vurgusuna yaklaştırır.

Bu örneğin günümüzdeki “aşamacı” yaklaşımların geleceğe dair öngörülerinde de kendini göstermektedir:

“(…) ‘sistem içerisindeki’ değişimlerin - sistemin değişmesi ne zaman söz konusu oldu ki? - yabana atılmaması gerektiğinde ısrar etmeliyiz. Her halükarda, sistem içerisindeki değişimler, devam ettikleri takdirde herhangi bir noktada sistemin değişimlerine yumuşak bir geçişi sağlayabilir” (vurgu bana ait, Kumar, 1999: 82)

Dolayısıyla aşamacı yaklaşımlar (küreselleşme teorisyenleri de dahil olmak üzere), genel eğilimlerin hangi toplumsal sonuçlara yol açtığına bakmaksızın, sanki hiç engel yokmuş gibi davranarak, bir kaçınılmazlık düşüncesinden hareket etmekte ve böylece toplumsal mücadeleler açısından bir teslimiyetçiliğe yol açma işlevi görmektedirler. Bu durumda politik öngörüler ve çözüm önerileri

“(…) Tercih kapitalizm ile sosyalizm, kapitalizmle komünizm, kapitalizmle İslamcı, Budist veya Afrikalı ekonomisi arasında değil;

vahşi ve yıkıcı bir kapitalizmle uygar, yönlendirilmiş ve insanileştirilmiş bir kapitalizm arasında.” (Caille, 1997: 63)

ya da “savaş sonrası dönemde güçlü bir büyümeyi mümkün kılan ‘sınıf uzlaşmacılığına’ (ya da ‘toplumsal sözleşmeye’) bu kez daha net ve dikkatli bir şekilde geri dönüş” (Kumar, 1999: 74).

olarak ifade edilmektedir.

Kuşkusuz böylesi bir kavrayışın arkasında bu çalışma boyunca sürekli olarak vurgulandığı üzere reformizmin kapitalizmin tam da üretici güçleri (teknik gelişme) geliştirdiği dönemlerde (canlanma evreleri) serpilip gelişmesi yatmaktadır. Çünkü bu gelişmeler reformların kazanılabileceği koşulları yaratmaktadır (Harrison, 1978: 135). Sosyal Demokratlar üretici güçlerdeki gelişmenin krizlerin olmadığı bir gelişmeyi olanaklı kılacağı inancı üzerinde yükselerek, kapitalizmin yükseliş/canlanma evresine, bir dönemin Komünist Partileri ise krizin ve ona bağlı yoksullaşmanın insanları harekete geçirici gücünden medet umarak alçalış (bunalım) evresine “ oynamakta” dırlar. Halbuki böylesi bir kavrayışla politika üretilmesi, işçi sınıfının bölünmesine yol açmaktan başka bir sonuç vermeyecektir. Çünkü yükseliş evresini de alçalış evresini de bir bütünün iki ayrı evresi olarak görmek ve birbirlerinden ayrı olarak ele almamak gerekir. Bu durumda sistemin “çevrimselliği” üzerine odaklanmak sistemin değişimini kavramaya ve dönüştürücü mekanizmaları (sınıf mücadelesi) vurgulamaya yol açacaktır. Burada önemli olan “görelî özerk” niteliğe sahip sınıf mücadelesinin yükseliş ve alçalışlarını sistemin iç hareket yasalarıyla ilişkilendirmektir. Bir kere kapitalizmin yıkılması için elverişli nesnel ve öznel koşulların düz bir çizgi boyunca gelişmediği, tersine iktisadi dalgalanmalardan etkilenen bir eğri izlediği dikkate alınırsa kapitalizmin (tek çizgisel değil) salınımlı hareketinin iniş ve çıkışlarının sınıf mücadelesinin iniş ve çıkışlarıyla bağdaştırılması ve açıklanması mümkün olur ki; bu da geleceğe dönük gerçekçi sınıf stratejilerinin tanımlanmasına hizmet eder.

Elbette bütün bu saptamaları yapmak bir tür “nihai kriz” yaklaşımı önermek anlamına gelmemektedir. Yukarıda tarihsel gelişimi içinde vermeye çalıştığım bütün bu dönemeleştirme tartışmalarının günümüz açısından anlamı şu soruda yatmaktadır: Başta Lenin olmak üzere bir çok Marksistin öne sürdüğü gibi kapitalizm I. Dünya Savaşıyla birlikte (1914) yapısal bir kriz ve

tarihsel çöküş dönemine girmiş olmasına rağmen, hala 1945-1970 arasındaki benzer yeni bir genişleme dönemi açabilir mi? Lenin'in kapitalizm için çözümsüz bir durumun söz konusu olmayacağı yolundaki sözü hatırlanacak olursa, kapitalizmin kendini uyarılama kapasitesini küçümsememek gerekir. Kapitalizmi yıkmak gerekir, yoksa o her zaman bir çıkış yolu bulabilir; 1945- 1970 arasındaki benzer türden yeni bir genişleyici uzun dalganın meydana gelmesi pekala mümkündür. Ancak asıl mesele olarak geriye bir tek soru kalmaktadır: Hangi toplumsal bedeller pahasına? “Görelî istikrar” dönemlerinin geçmişte tarihin en kanlı sermayeler (emperyalistler)-arası savaşa yol açtığı düşünülürse, şu soru önümüzdeki günlerde tarihten bazı dersler çıkarabilmek açısından güncelliğini korumaktadır:

“İlk büyük depresyon birinci dünya savaşına yol açan koşullarda noktalanmıştı. İkinci büyük depresyonun sonu ise ikinci dünya savaşı oldu. Ya üçüncü büyük depresyonun sonu ne olacak?” (Müller-Plantenberg, 1985: 41).

Dolayısıyla böyle bir dalganın teknik ve kurumsal gereklerine (teknolojide, iş örgütlenmesinde, dolaşım tekniklerinde, işçilerin örgütlülüğünde radikal değişiklikler, sermayenin değersizleşmesi vb.) odaklanmaktan ve sanki sistem krizden çıkarak yeni bir aşamaya “geçmiş gibi” yapmaktan ziyade Devrimci Marksistlerin görevi kitleleri kapitalizmin gösterdiği “uyum” için ödenecek toplumsal ve politik bedeller konusunda uyararak ve buna karşı örgütlemektir. Kapitalizmin kendiliğinden çökmesini bekleyenlerin, hiç kuşkusuz, pek yararlı bir katkıları olamayacaktır. Sorunun düğüm noktası, ne tür bir müdahalenin yapılması gerektiğidir. Kapitalizmi veri olarak kabul edip, onun içinde reformlar yapmaya ve onu daha iyi yönetmeye mi çalışacağız? Yoksa, kapitalizmi yıkmak amacıyla ona karşı mücadele mi vereceğiz? Kapitalist üretim tarzını yıkmaya olanağını nesnel olarak gündeme getirecek derecede geniş ve coşkulu kitle hareketlerinin ise ancak dönemsel olarak ortaya çıktığı gerçeğini kanımca göz önünde tutmak gerekiyor:

“ (...) sınıf savaşımı yalnızca bunalımların zamanlaması sorununda değil, fakat etkileriyle mücadele etme alanında da çok önemlidir. Grossmann'a göre daha önemlisi, bunalımların “nesnel olarak devrimci durumlar” olmasıdır. Dolayısıyla kapitalizmde bunalımların

gerekliğini göstermek, bu nesnel olarak devrimci dönemlerin zamanını yakalayabilmek ve bunun için de önceden hazırlanabilmek gereklidir” (Shaikh, 1988: 162)

Bu gerçekten hareketle kapitalizmin giderek derinleşen krizinin ağır bir depresyona hatta bir üçüncü dünya savaşına yol açması olasılığını görmeye olanağından yoksun kalmamak ve işçi sınıfını bugünden hazırlamak görevi günümüzde en yakıcı sorun olarak durmaktadır.

Kaynakça

- Anderson, P. (1982) *Batı da Sol Düşünce*, çev. B. Aksoy, İstanbul: Birikim.
- Anderson, P. (1998): “Modernlik ve Devrim”, *Modernizm, Post-Modernizm ya da Kapitalizm* içinde. P. Anderson. E. M. Wood. çev. A. T. Erdağı, Ç. Ünal.
- Baker, U. (1997) “Kapitalizmi Adlandırmak Mümkün mü?”. *Birikim*, Sayı:104.
- Brandt (1990), G. “Arbeit, Technik und gesellschaftliche Entwicklung”. Suhrkamp Verlag.
- Buharin, N.(1970) *Ökonomik der Transformationsperiode*, Rowohlt Verlag.
- Caille, A. (1997) “Piyasa ve kapitalizm, hep aynı kavga”, *Birikim*, Aralık 1997, çev. U. Baker.
- Carr E. H. (1987) *Tarih Nedir?*, İstanbul: İletişim.
- Clarke, S. (1990-1): “The Marxist Theory of Overaccumulation and Crisis”, *Science and Society*, vol. 54, no.4.
- Desai, M. (1977) *Marksist İktisat Teorisi*, çev. N. Satlıgan, İstanbul: Birikim
- Desai, M. (1993): “Kapitalizm”, *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore, (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.
- Dobb, M. (1999) *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, çev. F. Kantur, 3. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Eklund, K. (1980) “Long Waves In The Development Of Capitalism”. *Kyklos*, vol. 33.
- Fine, B.- Hardach, G.- Karras, D. (1993) *Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. S. Çaklı, Ankara: Imge.
- Fülberth, G. (1999) *Büyük Deneme -Komünist Hareketin ve Sosyalist Devletlerin Tarihi*, çev. M. Okyayuz, Ankara: Doruk.
- Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, çev. O. Akınhay-A. Yılmaz, İstanbul: Belge.
- Haris, L. (1993): “Tekelci Kapitalizm”, *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.
- Harrison, J. (1978) *Marxist Economics for Socialists -A Critique of Reformism* - Pluto Press
- Harvey, D. (1997) *Postmodern Durum*, çev. S. Savran, İstanbul: Metis.
- Hauck, G.(1993) *Geschichte Der Soziologischen Theorie - Eine ideologiekritische Einführung* - rowohlt's enzyklopädie
- Hübner, K. (1990) *Theorie der Regulation*, edition sigma

- F. Jameson (1993): "Yeni Dünya Düzeni Üzerine Konuşmalar". R. Blackburn (der.): *Çöküşten Sonra Sosyalizmin Geleceği* içinde, çev. O. Akinhay, İstanbul: Alan
- Kumar, K. (1999) *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. M. Küçük. Ankara: Dost.
- Larrain, J. (1998) *Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak*, çev. S. Çeviker, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm.
- Lenin, V. İ. (1998) *Emperyalizm -Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol.
- Louça, F. (1998) "Ernest Mandel ve Tarihin Nabzı", *Ernest Mandel'in Marksizmi* içinde, çev. B. Tanatar, İstanbul: Yazın.
- Mahnkopf, B. (1988) *Der Gewendete Kapitalismus*, Verlag Westfälisches Dampfboot
- Mandel, E. (1980) "Der Mensch ist das höchste Wesen für den Menschen", F. Raddatz (hrsg.): "Warum Ich Marxist Bin?" içinde, Türkçesi: "Niçin Bir Marksistim?", *E. Mandel'in Marksizmi* içinde, çev. B. Tanatar, 1998, İstanbul: Yazın.
- Mandel, E. (1991) *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. D. Işık, İstanbul:Yazın.
- Mandel, E. (1992) *Uluslararası Ekonomide İkinci Kriz*, çev. Y. Alogan, İstanbul: Koral.
- Mandel, E. (1993) "Uzun Dalgalar", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay). İstanbul: İletişim.
- Mandel, E.(1973) *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp Verlag
- Marx, K. (1986) *Kapital, I. Cilt. 3. Baskı*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992) *Kapital, II. Cilt. 3. Baskı*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Milios, J. (1989) "The Problem of Capitalist Development: Theoretical Considerations in View of the Industrial Countries and the New Industrial Countries", içinde: M. Gottdiener/N. Komninos (ed.): *Capitalist Development and Crisis Theory*.
- Müler, U.-Plantenberg (1985) "Kapitalizmin Üçüncü Büyük Bunalımının Tarihsel ve Siyasal Bir Yorumu", *Kriz. Neo-Liberalizm ve Reagan Dosyası* içinde, çev. Y. Öner, İstanbul: Alan.
- Richter, H. vd. (ed.) (1987) *Politische Ökonomie des Kapitalismus und des Sozialismus*, Dietz Verlag
- Rosier, B (1991) *İktisadi Kriz Kuramları*, çev. N. Yentürk, İstanbul:İletişim.
- Röhrich, W. (1978) *Politik und Ökonomie der Weltgesellschaft*, rowohlt's enzyklopädie
- Salama, P- Valier, J. (1974) *Ekonomi Politik El Kitabı*, çev. B. Özen, İstanbul: Gözlem.
- Satlıgan, N. (1994): "Dünya Kapitalizmi: Bunalımı Bitirmeyen Toparlanma", *Petrol-İş. 1993-1994 Yıllığı* içinde, İstanbul: Petrol-İş Yayınları.
- Savran, S. (1988) "Bunalım. Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni-Liberalizm", N. Satlıgan- S. Savran (der.). *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, çev. N. Çakır İstanbul:Alan.
- Savran, S: (1997) "Mandel'in Tarihteki Yeri: Geçici Bir Bilanço". *Sınıf Bilinci*. Sayı:18
- Shaikh, A. (1988): "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş". N. Satlıgan- S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, çev. N. Çakır İstanbul:Alan
- Shaikh, A. (1993) "Ekonomik Bunalımlar", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.

Shaikh, A. (1993) "Sermayenin Merkezileşmesi ve Yoğunlaşması", *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde, der. T. Bottomore (çev. der. Mete Tunçay), İstanbul: İletişim.

Trotsky, L. (1976): "Kapitalist Gelişme Eğrisi", *Sosyalizmin Güncel Meseleleri* içinde, çev. Y. Öner, İstanbul: Suda.

Varga, E. (1988): *Kapitalizmin Ekonomi Politikği Üstüne Denemeler*, çev. K. Kurtgözü, Başak yay.

Wagner, W. (1976) *Verelendungstheorie - Die hilflose Kapitalismuskritik*, Fischer Verlag

Webber, M. J. (1991) "The contemporary transition". *Environment and Planning*, vol. 9

Weeks, J. (1985-86) "Epochs of Capitalism and The Progressiveness of Capital's Expansion", *Science and Society*, vol. 49.

Wood, E. M. (1998): "Modernlik, Postmodernlik ya da Kapitalizm", *Modernizm, Post-Modernizm ya da Kapitalizm*, P. Anderson, E. M. Wood içinde, çev. A. T. Erdağı, Ç. Ünal.

Wood, E.M. (1999): "Küreselleşme, Postmodernite ve Diğer New Age'ler: Sol Entellektüeller ve Yeni Bir Çığır Tutkuları, *Küreselleşme mi, Emperyalizm mi? - Piyasacı Efsanenin Çöküşü* der. F. Başkaya içinde, Ankara: Ütopya.

Wood, E.M. (2000): "Postmodern Gündem Nedir?", *Marksizm ve Post-Modern Gündem*, der. E. M. Wood-J. B. Foster içinde, çev. A. Fethi, Ankara: Ütopya